

5. Malyk Ya., Bereza O. (2001). *Zaprovadzhennya radyans'koho rezhyму v ukrains'komu seli (1917–1920)*. Lviv: Vydavnychiy tzentrlNU im. I. Franka. [in Ukrainian].
6. Shatailo O. (2000). *General Yurko Tyutyunnyk*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
7. Shcherbatyuk V., Berezovs'kyi O., Verhovs'kyi S., Demchuk M., Dovbnya V. & Kolesnyk V. et al. (2009). *Shevchenkiv krai: istoryko-etnohrafichne doslidzhennya*. Kyiv: Naukova dumka, 2009. [in Ukrainian].
8. Shytyuk M. M. (2000). *Masovi represii proty naseleennya pivdnya Ukrainy 20-ti–50-ti roky XX stolittya*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shcherbatyuk V. (2010). Narostannya protest selyan Ukrainy het'manskii ta bil'shovyts'kii vladi 1918–1919 rr: suchasna vitchyznyana istoriohrafiya problemy. *Visnyk Cherkas'koho Universytetu. Seriya Istorychni nauky*. Cherkasy, vyp. 192, 65–71. [in Ukrainian].
10. Shcherbatyuk V. Otaman Kvitkovs'kyi v selyans'kii vijni doby Ukrains'koi revolyutsii 1917–1921 rokiv (za materialamy periodychnykh vydan', dokumentiv arkhiviv, naukovykh doslidzhen'). *Hileya (naukovyi visnyk): Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, 2009 Vypusk 21. S. 44–50. [in Ukrainian].
11. Shcherbatyuk O. (2019). «Kolektyvna biografiia» kozats'ko-haidamats'kykh vatazhkiv Pravooberezhnoi Ukrainy pochatku XVIII st. – 1769 roku. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks». [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.060

УДК: 94(477.42)«1937.07/1938.11»

Тетяна Клименко (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, доцент, директор

Державного архіву Черкаської області

E-mail: archive_ck@arch.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0748-4269>

«Великий терор» 1937–1938 рр. на Черкащині (за матеріалами Державного архіву Черкаської області)

У статті на основі аналізу кримінальних позасудових справ, що зберігаються у Державному архіві Черкаської області, висвітлено трагічну долю громадян, які проживали на території сучасної Черкаської області у добу Великого терору. Документально підтверджено конкретні факти сваволі позасудових каральних органів у процесі реалізації репресивної політики тодішнього радянського керівництва. Розглядаються сфабриковані у 1930-х рр. конкретні справи на військовослужбовців, працівників культури, пересічних жителів краю. Доведено, що більшість доказів формувалися із застосуванням морального та фізичного тиску на заарештованих.

Ключові слова: історія, дослідження, терор, каральні акції, трагедія, кримінальна справа, злочини.

Tetiana Klymenko (Cherkasy)

Ph.D. in History, associate professor,
Director of the State Archive of Cherkasy Region

E-mail: archive_ck@arch.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0748-4269>

The Great Terror of 1937–1938 in Cherkasy Oblast (based on the materials of the State Archive of Cherkasy Oblast)

The article, based on the analysis of extrajudicial criminal cases stored in the State Archive of the Cherkasy Region, highlights the tragic fate of citizens who lived on the territory of the modern Cherkasy Region during the Great Terror. Specific facts of the arbitrariness of extrajudicial punitive bodies in the process of implementing the repressive policy of the then Soviet leadership have been documented. The article, based on the analysis of extrajudicial criminal cases stored in the State Archive of the Cherkasy Region, highlights the tragic fate of citizens who lived on the territory of the modern Cherkasy Region during the Great Terror. Specific facts of the arbitrariness of extrajudicial punitive bodies in the process of implementing the repressive policy of the then Soviet leadership have been documented.

Key words: history, research, terror, punitive actions, tragedy, criminal case, crimes.

У період Великого терору – масштабної кампанії масових репресій громадян, розгорнутої в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи вищого керівництва і особисто Сталіна, головним виконавцем політики ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства виступали надзвичайні позасудові органи. Ці державні органи («двійки», «трійки», особливі наради, особливі комісії, колегії ВЧК–ОДПУ–НКВС тощо) виконували функції надзвичайного (позазаконного) розгляду кримінальних справ (переважно сфабрикованих) і покарання громадян.

Тема політичних репресій привертає увагу багатьох науковців, які у своїх працях на основі аналізу архівних документів з'ясовують причини та механізми ухвалення та виконання позасудових рішень, у тому числі і на регіональному рівні. До теми реалізації репресивної

політики в регіонах України звертаються сучасні дослідники. Зокрема, О. Бажан на підставі маловідомих архівних документів аналізував репресивну політику радянських спецслужб під час Великого терору на Київщині¹, а також здійснив спробу реконструкції керівного складу органів державної безпеки у 1932–1938 рр. на Вінниччині². Діяльність органів ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині стала предметом дослідження В. Золотарьова³. Умови, масштаби і наслідки кримінальних переслідувань православного духовенства на Сумщині досліджував В. Оліцький⁴.

Мета даної статті – на основі опрацювання матеріалів створеного в 1994 році у Державному архіві Черкаської області фонду Р-5625 показати практику роботи радянських репресивних органів у період Великого терору на Черкащині, яка розглядається в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області. У цьому фонді зберігаються позасудові та

¹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2011. № 1 (36). С. 156–234.

² Бажан О., Золотарьов В. Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу // Краєзнавство. 2024. № 1. С. 53.

³ Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.

⁴ Оліцький В. О. Кримінальне переслідування православного духовенства Сумщини у 1937–1938 роках: умови, масштаби, наслідки // Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 103–113.

припинені кримінальні справи за 1919–1992 рр.⁵

Серед розсекречених позасудових кримінальних справ, що зберігаються у зазначеному фонді, привертають увагу сфабриковані у 1930-х рр. справи на представників різних соціальних груп населення регіону – військовослужбовців, працівників культури, освіти, охорони здоров'я, пересічних жителів краю. З'ясовано, що позасудові справи на них у більшості випадків формувалися на основі примусового вибивання «зізнань» у скоєнні не існуючих злочинів або ж із залученням так званих «штатних свідків», які підписували всі протоколи, навіть їх не читаючи.

Типовим прикладом такої роботи репресивних органів є справа заарештованого 10 жовтня 1937 року черкаського адвоката, члена колегії захисників Едуарда Вітольдовича Лесневича, поляка, до революції був помічником присяжного, мав сина Вітольда, студента залізничного технікуму⁶.

11 жовтня 1937 року було складено протоколи трьох свідків, які підтверджували контрреволюційні висловлювання Е. Лесневича і, вже, на третій день після арешту з'явився звинувачувальний висновок у тому, що «Лесневич Едуард Вітольдович виходець із спадкових дворян, має родичів, репресованих за радянської влади в 1937 році – зятя Базилевського, викритого ворога-троцькіста, в сім'ї якого проживали мати і сестри Лесневича, вислані на заслання». Едуард Лесневич намагався приховати факт репресії родича, чоловіка сестри, «викритого шпигуна», згодом розстріляного, з якими підтримував зв'язок, а також листування з сином власника пивоварного заводу Гомолко, який проживав раніше у Черкасах та емігрував в роки громадянської війни в Польщу.

В обвинувачуваному висновку зазначалось, що «будучи вороже налаштованим по відношенню до Радянської влади,

Лесневич проводив контрреволюційну агітацію, дискредитував радянський лад, вихваляв фашистську Польщу, поширював пораженьські чутки про загибель Радянської влади, про приєднання Радянської України до Польщі. У контрреволюційній діяльності викритий показами свідків. У пред'явленому обвинуваченні Лесневич винним себе не визнав». А через декілька тижнів з'явилося втілення в життя «справедливого пролетарського суду». Постановою НКВС СРСР від 26 листопада 1937 року він був засуджений до розстрілу, який приведено до виконання 14 грудня 1937 року в 1.20 годин. А вдосвіта, згідно з інструкцією, «труп був відданий землі та могила ретельно замаскована». Залізне правило «не залишати після себе ніяких слідів» засвоїли каральні органи ще в роки громадянської війни, яке в подальшому, удосконалювалося її наступниками з ДПУ⁷.

Ще одним прикладом роботи каральних органів є справа на групу осіб – учасників так званої «шпигунської польської організації, іменованої «ПОВ», яка активно нібито проводила контрреволюційну роботу спрямовану проти СРСР в інтересах Польщі», очолюваної Б. К. Бржезановским. Ця організація нібито діяла в Уманському і Канівському районах Київської області та Корнинському районі Житомирської області у складі: Б. К. Бржезановського, М. О. Розумовича, Р. О. Розумовича, Г. І. Войновського, Б. К. Свирчевського, Б. Є. Хмелевського. Всі вони свого часу були знайомі та контактували по спільній державній та партійній роботі.

Впродовж слідства члени групи утримувалися у в'язниці в Києві. Слідчими Київського обласного Управління НКВС були складені обвинувачення, передбачені статтями 54-11, 54-10 ч. 1. КК УРСР у тому, що вони були учасниками шпигунської польської контрреволюційної військової організації «ПОВ», завдання якої полягало у проведенні контрреволюційної

⁵ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5625, оп. 1. Том 1 – Управління Служби безпеки України у Черкаській області.

⁶ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 3214, арк. 78.

⁷ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 994, арк. 1–95.

націоналістичної роботи серед польського населення, вербування і залучення надійних кадрів на території України; шпигунстві і шкідницькій роботі, організації повстання в Україні з метою надання активної допомоги польській армії.

Більшість арештованих ці обвинувачення спочатку заперечували, але згодом під моральним та фізичним тиском визнали себе винними, і тільки Бржезановській Броніслав Касперович, Розумович Ростислав Олександрович і Хмелевський Богдан Остапович витримали тортури і винними себе не визнали. За постановою комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 31.08.1937 р. на підставі ст.ст. 54-10 і 54-11ч. 1. КК УРСР всі були засуджені до розстрілу⁸.

Трагічно склалася доля уродженця Черкащини Івана Дмитровича Капуловського – відомого військового діяча. Про його дитинство та юність відомо дуже мало. В анкеті заарештованого зазначено лише, що він 1894 року народився в селі Озірна Звенигородського району (тоді – Київської губернії). Походив він із селянської родини і дитинство його пройшло в наймитах до 1914 року, коли він розпочалася Перша світова війна і його мобілізували до армії. Поступово, набувши військового досвіду, він стає помітною фігурою у військових колах. Після закінчення, в 1922 році, Харківської школи червоних старшин І. Д. Капуловського призначають начальником цієї школи, у тому ж році переводять до керівного складу Московської військової школи «Постріл».

У 1924 році він повернувся в Україну, де був призначений помічником командира 30-ї дивізії, яка розташовувалася в Дніпропетровську. Невдовзі, у 1925 році, він був призначений начальником курсів при Харківській школі червоних старшин, згодом командиром 23-ї стрілецької дивізії.

Восени 1928 року він був переведений в Москву на посаду заступника начальника командного управління Червоної армії, а у травні 1930 року, з метою набуття ґрунтовних військових знань, його було

направлено, з групою командного складу на піврічне навчання в німецький генеральний штаб. Того ж року, після повернення з Німеччини, І. Д. Капуловського було призначено начальником корпусу вищих навчальних закладів Центрального військового округу в Москві. Незадовго до арешту він був переведений в Україну, де займав командні посади командира дивізії та корпусу військово-навчальних закладів Українського військового округу.

Стрімкий ріст кар'єри І. Д. Капуловського обірвався 1 жовтня 1937 року, коли його було заарештовано і направлено під вартою до Київської тюрми. Марними виявилися сподівання І. Д. Капуловського щодо його непричетності до висунутих щодо нього звинувачень. В сухому тексті звинувачувального вироку констатувалося, що він є «одним з керівників української антирадянської націоналістичної організації, яка готувала відторгнення України від СРСР; керував організацією повстанських кадрів для підготовки збройного повстання проти радянської влади і особисто створив в низці військових частин повстанські диверсійні групи; за дорученням центру антирадянської української націоналістичної організації вів переговори з представниками німецького рейхсверу і керівниками закордонних антирадянських організацій про надання озброєної підтримки українським націоналістам у боротьбі проти радянської влади; мав зв'язки з німецькою розвідкою та передавав шпигунські матеріали про стан обороноздатності СРСР; домовлявся з керівниками закордонних антирадянських організацій про організацію терористичних актів проти керівників ВКП (б) та радянського уряду». Події настільки швидко розвивалися, що за десять днів після висунення І. Д. Капуловському звинувачувального висновку, наступного дня, 25 серпня 1938 року, Військова Колегія засудила його до смертної кари шляхом «розстрілу, з позбавленням всіх військових звань та конфіскацією майна», що було приведено до виконання того ж дня⁹.

⁸ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2002.

⁹ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 7919.

Серед репресованих у період Великого терору у позасудовому порядку – офіцери колишньої царської армії, які, повіривши гаслам більшовиків, віддавали свої знання і служили новій владі, сприяючи її становленню. Та коли влада утвердилася, багато «колишніх» були викинуті «за борт історії» як відпрацьований матеріал. А щоб не чинили спротив, багато з них були піддані репресіям.

Так вчинили і з 70-літнім генерал-майором із Умані М. А. Ухач-Огоровичем. Микола Антонович народився в селі Родзехово Ковельського повіту Волинської губернії в сім'ї збіднілого дворянина. Після закінчення класичної гімназії сімнадцятирічний юнак добровільно поступив на службу рядовим в 11-ий гренадерський полк. Коли йому виповнилось 24 роки, як одного з кращих добровольців, командування направило на навчання в академію Генерального штабу, яку він закінчив з відзнакою. Перший рік він працював лектором в Чугуївському військовому училищі, а згодом його запросили у Москву на посаду ад'ютанта генштабу в чині капітана. У 1892 році Ухач-Огоровича, вже в чині підполковника, було направлено в штаб Приамурського військового округу, де він брав активну участь в російсько-японській війні і йому було присвоєно звання генерал-майора. Він був одним з наймолодших бойових генералів царської Росії.

У 1923-му році здібний воєначальник був запрошений читати лекції для молодшого і середнього командного складу в штабі корпусу, яким він командував. Якось, у 1925 році, начальник штабу 2-го кавалерійського корпусу Георгій Армадеров сказав Ухач-Огоровичу: «Нам, старим офіцерам, потрібно організуватися, бо залишимося без хліба і чобіт». Ці слова Микола Антонович повторив на одному із зібрань старих офіцерів. Безперечно, фраза стала відомою органам ДПУ, і коли почалась операція «Весна» з розгрому так званої «контрреволюційної офіцерської

військової організації», 7 березня 1931 року М. А. Ухач-Огорович був заарештований. Його допитували кілька разів, виставляючи відставного генерала, як одного із організаторів руху царських офіцерів проти радянської влади. Навіть звичайні зустрічі з колегами військово-наукового товариства слідчі перетворювали на зібрання членів «білого руху». І, невдовзі, було підготовлено звинувачувальний висновок, згідно з яким колеги ДПУ рекомендувалося «зіслати Ухач-Огоровича у віддаленні місія Союзу на 10 років»¹⁰.

Оскільки справа була сформована в короткі терміни, і в її фальсифікації не було сумніву, то прокурор Київського оперативного сектора ДПУ.

22 липня був змушений констатувати: «Сидів у в'язниці за царя, був відправлений у відставку 1912 року, в антирадянських формуваннях не служив, 8 років викладав військові предмети в кавалерійських частинах РСЧА, в тому числі Котовському, Криворучку, та іншим. Старому 71 рік, справу належить припинити, з-під варті звільнити»¹¹.

Та працівники НКВС не залишили в спокої старого генерала і нанесли йому болючий удар, заарештувавши у березні 1938 року його сина – художника Володимира Миколайовича Ухач-Огоровича. У звинувачувальному висновку усі звинувачення на адресу батька чекісти приписали його синові. Не витерпівши тортур двадцятисемирічний В. М. Ухач-Огорович змушений був зізнатися, що: «...на протязі 1930–1936 років, як учасник антирадянської організації систематично відвідував збори, які в більшості випадків відбувались у нього на квартирі». 13 квітня 1938 року «трійка» УНКВС Київської області постановила: «Ухач-Огоровича Володимира Миколайовича – розстріляти, особисте майно конфіскувати». Так влада розправилася з відомим військовим діячем, генералом М. А. Ухач-Огоровичем, відібравши життя найдорожчої йому людини – сина¹².

¹⁰ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 6109, арк. 1–64.

¹¹ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 6109, арк. 80–85.

¹²ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1726, арк. 1–36.

Безпідставних репресій у період Великого терору на Черкащині зазнали представники сфери культури, зокрема працівники музейних закладів. У жорна репресивного апарату потрапили жителі міста Канів – співробітники державного історико-культурного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка»: директор Михайло Степанович Стратович, бухгалтер – Данило Дмитрович Стремецький та екскурсовод – Сильвестр Максимович Дерева. Зі змісту кримінально-слідчих справ дізнаємося, що їх життєвий шлях нічим особливим не відзначався від біографій людей тогочасного покоління.

Так, Михайло Степанович Стратович народився 1902 року в селі Мелені Київської губернії (нині Коростенського району Житомирської області) в сім'ї селянина-середняка. З 14 років розпочав свою трудову діяльність у рідному селі спочатку продавцем крамниці споживчої кооперації, 1922 року – рахівником сільради, а у 1923–1927 рр. навчався у педагогічному технікумі у місті Коростишів. У 1927–1932 рр. працював директором 7-річних шкіл в Житомирській області, а у 1932–1934 рр. – завідувачим культурно-пропагандистським відділом Ємільчинського райкому партії Житомирської області. Після ліквідації відділу 1934 року йому було запропоновано посаду директора державного історико-культурного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка в місті Канів»¹³. Активна культурно-просвітницька діяльність Михайла Степановича була насильно припинена 6 липня 1937 року – його заарештували, а 7 липня 1937 року він заочно на засіданні бюро Канівського райкому КП(б)У був виключений з партії, в якій перебував з 1927 року¹⁴.

Данило Дмитрович Стремецький народився 1889 року в селі Росава на Канівщині в сім'ї селянина-малюра. Після закінчення 1905 року Канівського дво-

класного училища працював службовцем в конторі Миронівського цукрового заводу, а у 1907–1908 рр. вчителював в рідному селі в церковно-парафіяльній школі. У 1909–1911 рр. служив в Одесі матросом на пароплаві «Амур», а у 1911–1913 рр. – солдатом на строковій службі, звідки був комісований за хворобою. Після цього поступив на роботу в економію поміщика Янковського в селі Яблунів Канівського повіту, а через рік одружився і невдовзі був мобілізований в царську армію і того ж року знову комісований за хворобою. У 1915–1924 рр. працював на посадах секретаря мирового судді 4-ї ділянки в місті Богуслав, діловода податкового інспектора і податкового інспектора в місті Звенигородка, секретарем мобілізаційного відділу Канівського повітового військового комісаріату, службовцем контори Мартинівського цукрового заводу, у 1925–1936 рр. – бухгалтером на цукрових заводах, фабриках, в міжрайбазі, цукровому тресті, радгоспі, райспоживспільці Київської губернії. У грудні 1932 року заарештовувався у справі Канівської організації Спілки Визволення України, але вже через 4 місяці був звільнений з-під арешту за відсутністю доказів. З 1936 року і до арешту 16 жовтня 1937 року, працював у заповіднику на посаді бухгалтера¹⁵.

Щодо кримінально-слідчої справи на екскурсовода заповідника Дерева Сильвестра Максимовича, то в ній є лише незначні біографічні відомості, які констатують, що він народився 1897 року в селі Келеберда Гельмязівської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії у сім'ї заможного селянина, який мав у володінні 32 га землі, хату, клуню, корову і коня. 26 квітня 1938 року був заарештований¹⁶.

Трагедія долі С. М. Дерева полягала у тому, що, не витримавши тиску слідчих він обмовив себе, підтвердивши, що був завербований до контрреволюційної

¹³ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 5216, арк. 10.

¹⁴ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 5216, арк. 7.

¹⁵ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2350, арк. 12–13.

¹⁶ ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2480, арк. 98–103.

націоналістичної організації. На основі цього було сфабриковане звинувачення у належності до контрреволюційної організації і через два дні після арешту він був страчений.

На підставі фабрикації кримінальних звинувачень М. С. Стратовича та Д. Д. Стремецького у все тій же контрреволюційній діяльності та членстві у націоналістичній організації були прийняті постанови Трійок при Київському облуправлінні НКВС УРСР про ув'язнення їх в виправно-трудоі табори строком на 10 років, яке вони відбували в Амурських залізничних таборах і були звільнені лише 1949 р.

Таким чином, аналіз документів, які перебувають на зберіганні у Державному архіві Черкаської області, засвідчує, що органи НКВС у роки Великого терору здійснювали масштабні репресивні заходи щодо різних категорій населення регіону. Їх жертвами у той час на основі сфабрикованих позасудових справ стали невинні люди. І тільки у 1958–1959 рр. президією Черкаського обласного суду постанови «трійок» та інших позасудових органів були скасовані і справи закриті за відсутністю в їх діях складу злочину.

References

1. Bazhan O. (2011) Represyivna diyal'nist' orhaniv VUNK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB*. 1 (36), 156–234. [in Ukrainian].
2. Bazhan O. (2024) Orhany derzhavnoyi bezpeky Vinnyts'koyi oblasti (1932–1938 rr.): sproba rekonstruktsiyi kerivnoho skladu. *Krayeznavstvo*. 1, 51–56. [in Ukrainian].
3. Zolotar'ov V. (2003) *CHK–HPU–NKVS na Kharkivshchyni: lyudy ta doli. 1919–1941*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
4. Olits'kyi V. (2019) Kryminal'ne peresliduvannya pravoslavnoho dukhovenstva Sumshchyny u 1937–1938 rokakh: umovy, masshtaby, naslidky. *Velykyy teror 1937–1938 roki: zhertvy i vykonavtsi: zbirnyk naukovykh statey*. Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka. (p.103–113). [in Ukrainian].